

УДК 355.32(438+474.3:47+57):338.48

DOI <https://doi.org/10.15407/nte2023.01.048>

Dr CZARNECKA DOMINIKA

Adiunkt w Ośrodku Etnologii i Antropologii Współczesności, Instytut Archeologii i Etnologii, Polska Akademia Nauk w Warszawie (Warszawa, Polska). ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6841-9567>

Dr CZARNECKA DOMINIKA

an Assistant Professor at the Centre of Ethnology and Modern Anthropology of the Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences in Warsaw (Warsaw, Poland). ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6841-9567>

Бібліографічний опис:

Czarnecka, D. (2023) Byłe sowieckie bazy wojskowe w Polsce i na Łotwie a rozwój praktyk turystycznych. Studium wybranych przypadków (część II). *Народна творчість та етнологія*, 1 (397), 48–58.

Czarnecka, D. (2023) Former Soviet Military Bases in Poland and Latvia and the Development of Tourist Practices. Study of Selected Cases (Part 2). *Folk Art and Ethnology*, 1 (397), 48–58.

BYŁE SOWIECKIE BAZY WOJSKOWE W POLSCE I NA ŁOTWIE A ROZWÓJ PRAKTYK TURYSTYCZNYCH. STUDIUM WYBRANYCH PRZYPADKÓW (część II) *

Анотація / Abstract

Niniejszy artykuł dotyczy praktyk turystycznych rozwijanych w obrębie wybranych byłych sowieckich baz wojskowych w Polsce (Borne Sulinowo, Kłomino, Pstrąże) i na Łotwie (Skrunda-1, Karosta w Lipawie, twierdza Daugavgrīva). Przedstawiony w tekście katalog praktyk turystycznych – 1) ruch *urban exploration*, 2) wytyczanie ścieżek i eksplorowanie poprzez spacerowanie, 3) zakładanie i zwiedzanie muzeów i quasi-muzeów, 4) reality shows z elementami spektaklu, 5) organizowanie i uczestnictwo w eventach – ma z założenia charakter otwarty i selektywny zarazem. Obejmuje on wyłącznie te rodzaje praktyk, które opierają się na wykorzystaniu materialnego dziedzictwa militarnego oraz wyselekcjonowanych elementów historii, w celu kreowania unikalnych produktów turystycznych, w tym odrębności miejsca w kontekście jego przeszłości. Skupienie uwagi na praktykach turystycznych rozwijanych w odmiennych kontekstach – polskim i łotewskim – pozwoliło na ukazanie, w jaki sposób posowieckie materialne dziedzictwo militarne w obu krajach wykorzystywane jest do pełnienia nowych funkcji, jak praktyki turystyczne przyczyniają się do rehabilitacji baz i innych obiektów powojennych, jak przebiega proces negocjowania znaczeń w ramach i w odniesieniu do nich, wreszcie, jaki wpływ na praktyki turystyczne

---

* Першу частину статті Д. Чарнецької див.: Czarnecka, D. (2022) Byłe sowieckie bazy wojskowe w Polsce i na Łotwie a rozwój praktyk turystycznych. Studium wybranych przypadków (część I). *Народна творчість та етнологія*, 4 (396), 54–65. [Red.].

Zobacz pierwszą część artykułu Dominiki Czarneckiej: Czarnecka, D. (2022) Byłe sowieckie bazy wojskowe w Polsce i na Łotwie a rozwój praktyk turystycznych. Studium wybranych przypadków (część I). *Народна творчість та етнологія*, 4 (396), 54–65. [Red.].

ma materialność miejsca. Wyniki badań ukazały, że w strefach zdemilitaryzowanych w Polsce i na Łotwie rozwijają się zróżnicowane praktyki turystyczne i kształtowane są określone wzory doświadczenia turystycznego, które nie mają związku z turystyką masową. W każdym konkretnym przypadku to materialność przestrzeni powojkowej wyznacza typ praktyk turystycznych, które się w niej rozwijają. W kontekście praktyk turystycznych materialne dziedzictwo byłych baz wojskowych jest przedstawiane jako coś niecodziennego, wartego zobaczenia. Jednocześnie kontemplowanie dziedzictwa militarnego i jego doświadczanie odbywa się w warunkach spokoju i bezpieczeństwa, co powoduje, że kreowane obrazy i doświadczenia stają się wysterylizowane i w gruncie rzeczy dalekie od zagrożeń, dla których bazy były tworzone, czyli oderwane od ich pierwotnych funkcji i znaczeń. Rozwój zróżnicowanych praktyk turystycznych ukazuje, że choć militarne dziedzictwo byłych sowieckich baz wojskowych jest znaczące w teraźniejszości, jest ono jednocześnie kontestowane, ambiwalentne i igrające z niepokojącymi wyobrażeniami, zarówno na temat przeszłości, jak i przyszłości.

Słowa kluczowe: baza wojskowa, dziedzictwo post-zimnowojenne, Łotwa, militarny, Polska, praktyki turystyczne, turystyka militarna.

The tourist practices those have been developed at the sites of selected former Soviet military bases in Poland (Borne Sulino, Kłomino, Pstrąże) and in Latvia (Skrunda1, Karosta in Liepāja, Daugavgrīva fortress) are considered in the submitted article. The catalogue of tourist practices presented in the text includes 1) the *urban exploration* movement, 2) creating new paths and exploring on foot, 3) establishing and visiting museums and quasi-museums, 4) reality shows with elements of performance, 5) organizing and participating in events – is intended to be open and selective. It contains only the type of practices based on using material military heritage and selected episodes from history to create unique products of tourism, such as the individual character of a site in the context of its past. The focus on tourist practices has been developed in different contexts – Polish and Latvian – illustrates how the post-Soviet material military heritage is used in each of these countries to serve new functions. It also sheds some light on whether (or how) tourist practices contribute to the ‘rehabilitation’ of bases and other post-military facilities in the eyes of the public, reveals the process of negotiating meaning within and in reference to these sites, and indicates how tourist practices affect the materiality of the place. The research has shown that diverse tourist practices are developed in de-militarized zones in both Poland and Latvia; specific patterns of tourist experience are formed there, which do not have anything in common with mass tourism. In any given case, it is the materiality of the post-military space that determines the type of tourist practices developing there. In the context of tourist practices, the material heritage of military bases is presented as something unusual and worth seeing. At the same time, however, military heritage is contemplated and experienced in a tranquil, safe environment, which makes the emerging images and experiences ‘sterilized’, and ultimately far removed from the dangers due to which these bases have been built. Thus, they are detached from their original functions and meanings. Nevertheless, the development of diverse tourist practices indicates that although the military heritage of former Soviet bases has its meaning in the present, it is still contested, ambivalent and inspiring slightly disturbing perceptions of both the past and the future.

Keywords: military base, post-Cold-War heritage, Latvia, military, Poland, tourist practices, military tourism.

W pierwszej części artykułu, która ukazała się w poprzednim numerze czasopisma, zaprezentowany został kontekst powstania sowieckich baz wojskowych w Polsce i na Łotwie oraz czynniki, które doprowadziły do ich przekształcenia w obiekty niemilitarne, po wycofaniu się z nich żołnierzy Federacji Rosyjskiej. Zarysowany został kontekst, pozwalający na pełniejsze zrozumienie znaczenia i funkcji konkretnych rodzajów praktyk turystycznych, które rozwinęły/rozwijają się w ramach stref zdemilitaryzowanych i które to praktyki prezentowane są w niniejszym tekście.

Rodzaje praktyk turystycznych. Poniższy katalog praktyk turystycznych, rozwijanych w obrębie byłych sowieckich baz wojskowych w

Polsce i na Łotwie, z założenia ma charakter otwarty i selektywny zarazem. Obejmuje on wyłącznie te rodzaje praktyk, które opierają się na wykorzystaniu materialnego dziedzictwa militarnego oraz wyselekcjonowanych elementów historii, w celu kreowania unikalnych produktów turystycznych, w tym odrębności miejsca w kontekście jego przeszłości. Turystyka może być bowiem rozumiana jako ludzka praktyka, poprzez którą przestrzeń staje się ożywiona i obdarzona znaczeniami [13]. Jedno z kluczowych pytań w kontekście rozwoju praktyk turystycznych w byłych sowieckich bazach wojskowych dotyczy tego, co właściwie turyści przyjeżdżają tam oglądać i co takiego «innego» miejsca te mają im do zaoferowania.

Praktyki turystyczne takie jak paintball, poszukiwania skarbów, wycieczki rowerowe, spływy kajakowe, nordic walking i in., nie były brane pod uwagę¹. Pomimo tego, że one również rozwijają się na terenie byłych baz wojskowych, nie są powiązane ani z militarną, ani z sowiecką przeszłością tych miejsc, a zatem nie odnoszą się do ich «post-militarnej» specyfiki.

Urban Exploration. Ruch *urban exploring* (w skrócie *urbex*)² to współcześnie popularny, choć niszowy sposób uprawiania turystyki. Głównym celem ruchu *urban exploring* jest zachowanie w niezmienionej formie osiedli, niezagospodarowanych budynków, czy fortyfikacji i ich nieinwazyjna eksploracja. Miejska eksploracja opiera się na zasadzie, by «niczego nie brać, niczego nie ruszać», przy jednoczesnym pozyskiwaniu materiału, głównie wizualnego, o dość specyficznej estetyce, odbiegającej od powszechnie uznanych kanonów piękna. Autorzy opatrują filmy i zdjęcia komentarzami, dzielą się w sieci swoimi emocjami i wrażeniami³. *Urbex* może przybierać wiele form. Mogą być to między innymi spontaniczne nocne wycieczki, wspinaczki po wysokich budynkach, spacer z oglądaniem, a nawet działania badawcze powiązane z tzw. archeologią przemysłową. Główną cechą *urbexu* jest «peryferyczność i ekstremum» przestrzeni miejskiej, w której jest on praktykowany [1, s. 65]. Przestrzenie tego typu, choć z powszechnego punktu widzenia utraciły walory estetyczne i użytkowe, pozostają symbolizujące. Grzegorz Błahut określa je mianem «przestrzeni zdewaluowanych». Twierdzi jednocześnie, że stanowią one «formę ‘naturalnych’ pomników minionych pokoleń i czasów. Złudne jest zatem wrażenie, że to miejsca puste, pozbawione znaczeń» [1, s. 68]. Jako że dla eksploratorów cenne są miejsca odgradzone i opatrzone tablicami ostrzegającymi i zakazującymi wstępu [1, s. 65], praktyki tego rodzaju są dyskusyjne pod względem legalności. Miejska eksploracja może służyć upamiętnianiu, rejestracji wpływu czasu oraz zmian w przestrzeni i tkance materialnej, podejmowaniu refleksji nad historią bez jej oceniania, radzeniu sobie z

poczuciem utraty. *Urbex* to specyficzny rodzaj turystyki, nienastawiony na turystę masowego i odcinający się od usług komercyjnych⁴ (np. nie jest akceptowane zwiedzanie z przewodnikiem, czy rozbudowa infrastruktury turystycznej) [por. 16]. Opuszczone i popadające w ruinę były sowieckie bazy wojskowe, takie jak Kłomino, Pstrąże i Skruna-1, stanowią przedmiot zainteresowania eksploratorów. *Urbex* to często jedyny rodzaj turystyki, który pojawia się w obrębie miast-widm. Jednocześnie stopniowe wyburzanie popadającej w ruinę infrastruktury powoduje, że opuszczone bazy stają się coraz mniej atrakcyjne dla eksploratorów.

Wytyczanie ścieżek i eksplorowanie poprzez spacerowanie. Borne Sulinowo można zwiedzać (samodzielnie lub z wynajętym przewodnikiem), poruszając się wzdłuż odgórnie wytyczonej, 13-kilometrowej ścieżki spacerowej. Choć korzystają z niej zarówno mieszkańcy, jak i przybysze z zewnątrz, ścieżka została zaprojektowana w 2010 roku głównie z myślą o turystach i służy jako część infrastruktury turystycznej. Ścieżka obejmuje tzw. punkty warte obejrzenia – wyselekcjonowane przez lokalne władze obiekty uznane za znaczące ze względu na ich wartość historyczną, przyrodniczą, czy kulturową⁵. Przy każdym z punktów ustawiono tablicę, zawierającą krótki opis historii obiektu w języku polskim, niemieckim i angielskim⁶ oraz jego fotografię z przeszłości i teraźniejszości. Umożliwia to porównanie obecnej kondycji obiektu z jego dawnym wyglądem. Z czasem na tablicach dodano mapę miasta oraz QR kod, dzięki któremu użytkownicy smartfonów mogą poszerzyć wiedzę o historii poszczególnych obiektów. Początkowo trasa obejmowała dwadzieścia jeden przystanków. W 2016 roku dodano kolejne cztery punkty. Ścieżka spacerowa w Bornem Sulinowie szybko stała się popularna zarówno wśród mieszkańców, jak i turystów. Przebiega ona przez całe miasto, w znacznej części wzdłuż Alei Niepodległości, jednej z głównych arterii komunikacyjnych Bornego Sulinowa [zob. też 8]. Informacje o ścieżce były promowane poprzez portale internetowe lokalnych władz i stowarzyszeń,

jak również przez lokalnych przedsiębiorców i właścicieli kwater prywatnych, którzy w ten sposób wyrażali poparcie dla owej inicjatywy. Popularność przedsięwzięcia skłoniła lokalne władze do rozbudowania ścieżki spacerowej i zamontowania odpowiednich tablic na terenie całej gminy. W efekcie w kolejnych latach powstały tzw. trasy powiązane, na przykład trasa «Bunkry».

Spacerowanie wzdłuż odgórnie wytyczonej ścieżki spacerowej jest praktyką ukierunkowaną i zaplanowaną przez kogoś, kto uznał i zdecydował, jakie obiekty zasługują na uwagę, a zatem warto je zobaczyć i zapamiętać, jakie zaś można pominąć, a w konsekwencji zapomnieć [por. 15]. Istotnym ograniczeniem tego typu zwiedzania jest zapewnienie dostępu wyłącznie do tych narracji, które dominują w danym czasie i miejscu. Kombinacja poszczególnych tekstów, fotografii, map i chodnikowej infrastruktury, stanowi swego rodzaju instrukcję, zarówno dla przyjezdnych, jak i miejscowych, na temat tego, co oglądać, co zaś ignorować, przy jednoczesnej próbie objaśniania tego, co właściwie widzi się podczas spacerowania. W efekcie kreowany jest obraz wybiórczy, a wybiórczość jest sposobem patrzenia [19, s. 146]. Praktyka spacerowania wyznaczoną trasą stwarza możliwość poszerzenia wiedzy o miejscu i może przyczynić się do tworzenia wizerunku byłej bazy wojskowej jako miejsca specjalnego i wyróżniającego się. Podążanie wytyczoną ścieżką stwarza spacerowiczowi szansę na poznanie i zrozumienie wartości i znaczeń przypisywanych przez współczesnych mieszkańców miasta materialnym pozostałościom z przeszłości i ich obecnego stosunku do niej. Może być również krytycznym komentarzem na temat transformacji, jaka zaszła/zachodzi w przestrzeni po wycofaniu się z niej sowieckich/rosyjskich wojsk, w tym na temat tego, co zostało bezpowrotnie stracone.

Muzea i quasi-muzea. W byłych bazach wojskowych w Polsce i na Łotwie funkcjonują różne typy muzeów. Rodzaj aktorów społecznych, którzy powołują je do życia i/lub nimi zarządzają, w znacznym stopniu determinuje

ich status, sposób funkcjonowania, ilość i rodzaj posiadanych obiektów, sposób ekspozycji i konstruowania narracji, sposób ich promowania, itd. Obok klasycznych instytucji muzealnych, zarządzanych przez przedstawicieli lokalnych władz lub organizacji pożytku publicznego (np. Izba Muzealna w Bornem Sulinowie; Więzienie Karosta), a także zakładanych przez podmioty prywatne (np. Muzeum Militarnej Historii w Bornem Sulinowie), na terenie byłych baz wojskowych powstają placówki, które choć pretendują do miana muzeów, nie są nimi, przynajmniej z prawnego punktu widzenia – nie są wpisane do wykazu muzeów (np. Izba Muzealna przy ul. Orła Białego w Bornem Sulinowie; Izba Muzealna w Karoście). Te ostatnie określam mianem quasi-muzeów [zob. też 4]. W przestrzeniach zdemilitaryzowanych instytucje muzealne powstają z reguły z inicjatyw oddolnych, służąc zarówno mieszkańcom, jak i przybyszom z zewnątrz. W wielu przypadkach muzea jako repozytoria wiedzy naukowej, zakładane są nie tylko w celach edukacyjnych, ale również po to, by stworzyć możliwość zaprezentowania szerszej publiczności tego co ważne z punktu widzenia lokalnej społeczności i tego, czym może się ona «pochwalić» (również w kontekście przeszłości miejsca jako czegoś wartościowego). Muzea nie są jednak neutralne. Choć prezentowane jako miejsca pamięci, są one przede wszystkim przestrzeniami władzy, w których opowiadana jest tylko część historii i w których tylko niektóre obiekty/fragmenty materialne znajdują schronienie [11]. Obiekty muzealne eksponowane na terenie byłych baz wojskowych (a przynajmniej duża ich część) zostały odnalezione/pozyskane w tych właśnie przestrzeniach i podobnie jak budynki, w których zwykle są prezentowane, pochodzą z okresu, który reprezentują. W tym sensie są one autentyczne zarówno w oczach mieszkańców, jak i turystów. Kategoria autentyczności ma wpływ zarówno na kreowanie atrakcyjności byłych baz wojskowych, jak i wiedzy, która jest poprzez nie transmitowana [zob. 7; 19; 20]. Choć wiele obiektów powojennych nie zostało «wyrwanych» z ich oryginalnego środowiska,

to ich siła transformacyjna sytuuje się w tym, że jako fragmenty funkcjonujące w zmienionym kontekście, zostały, dzięki praktykom muzealnym, ponownie «wpisane» w krajobraz symboliczny, w oparciu o preferencje kuratorów, a w dalszej kolejności, percepcję zwiedzających. Ekspozowane artefakty nadają przeszłości materialną formę i stanowią zakotwiczenie dla autoryzowanych i oficjalnych narracji oraz pamięci zbiorowej. Jedną z ważnych funkcji części muzeów na terenie byłych baz wojskowych jest partycypowanie w procesie konstruowania lokalnej tożsamości i tożsamości miejsca.

Tymczasem głównym celem tych, którzy powołują do istnienia quasi-muzea, jest tworzenie atrakcji turystycznych, które generują zyski. Właściciele quasi-muzeów, którzy nie muszą spełniać żadnych standardów związanych z zakładaniem i funkcjonowaniem instytucji muzealnych, dowolnie dobierają ekspozowane obiekty i konstruują własne narracje na ich temat, podobnie jak na temat przeszłości byłych baz. Chęć wykreowania atrakcyjnego dla przybyszów z zewnątrz produktu turystycznego, nie zawsze idzie w parze z faktami historycznymi. Celowo tworzy się produkty odpowiadające oczekiwaniom turystów i podporządkowane ich spojrzeniu. Jednocześnie względna swoboda w doborze ekspozowanych artefaktów stwarza możliwość zaprezentowania innych niż tylko oficjalne narracji na temat przeszłości.

Linia podziału między muzeami i quasi-muzeami nie jest ostra. Przykładowo Muzeum Militarnej Historii w Bornem Sulinowie, założone przez lokalnego przedsiębiorcę, od początku zostało pomyślane jako instytucja prywatna, która oprócz funkcji edukacyjnych, ma za zadanie generować zyski i przyciągać specyficzną grupę turystów – ekspertów i miłośników historii militarnej i militarnego sprzętu. Muzeum, którego kolekcja jest nieustannie rozbudowywana, posiada czołgi, amfibie, transportery i inne rodzaje pojazdów wojskowych. Większość z nich pozyskiwana jest poza terenem byłej bazy wojskowej. Obiekty te są nie tylko ekspozowane w ramach wystaw, ale

również aktywnie wykorzystywane w trakcie zlotów militarnych, czy turystycznych rajdów, podczas których zwiedzający mogą przejechać się po poligonie pojazdami wojskowymi. Dodatkowo muzeum wypożycza sprzęt na zasadach komercyjnych. Placówka aktywnie promowana jest w mediach społecznościowych i posiada grupę fanów, którzy nieustannie wymieniają się informacjami, komentują nowe inicjatywy⁷. Muzeum prywatne jest zatem nie tyle zaangażowane w proces kreowania lokalnej tożsamości, ile w kreowanie atrakcyjnych produktów turystycznych, wspartych na wiedzy eksperckiej i historycznej oraz autentyczności obiektów wojskowych. Wyróżniające się otoczenie bazy, służy w tym przypadku jako arena wystawiennicza i/lub swego rodzaju scenografia, w której osadza się inne atrakcje.

Warto dodać, że funkcjonowanie w jednym miejscu kilku instytucji quasi-/muzealnych powoduje, że trudniej jest wykreować koherentny turystyczny wizerunek miejsca.

«*Przeżyj to sam!*» – *reality shows z elementami spektaklu*. Zasadniczym celem konsumpcji dóbr i usług turystycznych jest wnoszenie jakiejś różnicy, a także powiązane z tym pragnienie przeżycia «naprawdę» scenariuszy wykreowanych przez wyobraźnię [3, s. 88–95]. Doznania niecodzienne, których oczekują turyści, angażują inne zmysły niż na co dzień lub angażują je mocniej. Jednocześnie, jako że coraz więcej rzeczy jawi się ludziom jako «zwykajne» (między innymi za sprawą mediów), domagają się oni przeżyć coraz bardziej nadzwyczajnych.

Na terenie dzielnicy Karosta w Lipawie funkcjonuje Więzienie Karosta (*Karosta Cietums*), obecnie muzeum⁸. W wytycznych z 2011 roku Więzienie Karosta zostało uznane za najlepszy produkt turystyczny na Łotwie, jeśli chodzi o tzw. dziedzictwo militarne [12]. Wśród powodów, które miały wpływ na taką decyzję, wymieniono zarówno oparcie się na unikalnym dziedzictwie materialnym, jak i prezentowanie produktu turystycznego pod postacią interaktywnych pokazów dla różnych grup zwiedzających, które to pokazy aktywnie

angażują gości i stwarzają im możliwość zdobycia nowych wrażeń, wiedzy i doświadczeń.

Muzeum mieści się w budynku byłego więzienia garnizonowego, które zostało wybudowane na terenie Karosty na początku XX wieku. Więzienie jako krótkoterminowa placówka karna dla marynarzy i oficerów, spełniało funkcję represyjną w różnych okresach historycznych – korzystały z niego nie tylko władze carskiej Rosji, ale również rząd niepodległej Republiki Łotewskiej po I wojnie światowej, Sowieci w latach 1940–1941, Niemcy do 1945 roku, potem znów Sowieci, wreszcie rząd niepodległej Łotwy po rozpadzie Związku Radzieckiego. Ostatnie napisy pozostawione przez więźniów na ścianach budynku pochodzą z 1997 roku. Najmroczniejsza historia tego miejsca powiązana jest z okresem niemieckim oraz sowieckim po II wojnie światowej. Jak wynika z informacji zamieszczonych na stronie internetowej muzeum, placówka zarządzana jest obecnie przez organizację pożytku publicznego Karosta Rescue Society, której celem jest zachowanie, odnawianie i promowanie historycznych i kulturowych obiektów Karosty.

Muzeum oferuje przybyszom możliwość zwiedzania budynku byłego więzienia oraz stworzonej w granicach jego murów ekspozycji, w formie tradycyjnego oprowadzania z przewodnikiem (zwiedzanie bez przewodnika nie jest możliwe). Korzystając z tego typu oferty podczas badań terenowych w 2016 roku, otrzymałam zapewnienie od towarzyszącego mi pracownika muzeum, że obiekty oglądane w byłym więzieniu są w ponad 90% oryginalne. Na stronie internetowej placówki również podkreśla się, że budynek więzienia nie zmienił się od czasów carskich. Kategoria autentyczności odgrywa zatem znaczącą rolę w kreowaniu wyjątkowości i specyfiki miejsca. Zwiedzanie byłych cel więziennych, w których wciąż widoczne są ślady ludzkiej obecności z przeszłości (np. napisy wyryte na ścianach przez więźniów), a które zostały zrekonstruowane tak, by imitować warunki, w jakich przebywali osadzeni, wywołuje silne emocje. Zwiedzanie

muzeum-więzienia można kwalifikować jako element tzw. mrocznej turystyki. Jednocześnie emocje przybyszów podsycane są dodatkowo przez historie opowiadane przez przewodników, którzy wychodząc naprzeciw oczekiwaniom turystów spragnionych wrażeń, fakty historyczne przeplatają z anegdotami i ciekawostkami, które niekoniecznie odpowiadają prawdzie historycznej. Przewodnicy są częścią performansu miejsca [6]. Fakt, że przybysze nie mogą doświadczać byłego więzienia samodzielnie sprawia, że rola przewodników w procesie negocjowania miejsca i jego historii staje się jeszcze istotniejsza.

Szczególną formą atrakcji oferowanych przez muzeum są jednak nie tyle tradycyjne oprowadzania z przewodnikiem, ile możliwość przenocowania w Więzieniu Karosta, tzw. zwiedzania nocne oraz pokazy połączone z elementami spektaklu – *reality shows*, których celem jest zaangażowanie publiczności. Jak wynika z oferty przedstawionej na stronie internetowej muzeum, scenariusze pokazów są zróżnicowane, zarówno pod względem tematyki, jak i intensywności powiązanych z nimi wrażeń. Przykładowy scenariusz pt. «Za kratami» (*Behind Bars: show*), oferowany turystom powyżej 12 roku życia i tym, którzy spragnieni są doznań nadzwyczajnych, ma polegać na wcieleniu się przez zwiedzającego w rolę więźnia i poznawaniu z tej pozycji «najbardziej interesujących i szokujących faktów z historii więzienia»⁹. Inny możliwy scenariusz to «Ekstremalna noc w Więzieniu Karosta» (*Extreme night in Karosta Prison*). Pracownicy muzeum wcielają się w postaci strażników lub innych członków więziennej załogi i odgrywają swe role w ramach wcześniej zaplanowanego scenariusza, czuwając jednocześnie nad zachowaniem jego ram. Organizowanie tego typu atrakcji turystycznych ma dwa zasadnicze cele: 1) szokowanie, czyli dostarczanie turystom przeżyć nadzwyczajnych, by nie powiedzieć ekstremalnych, a tym samym niezapomnianych, 2) zaangażowanie publiczności, która ma nie tylko biernie obserwować to, co się jej przedstawia, ale aktywnie włączyć się we współtworzenie *reality*

shows. Autentyczny budynek więzienia i jego historia, wykorzystywane są w tym kontekście do kreowania wysterylizowanych spektakli, w ramach których turystom przekazuje się jakiś rodzaj wiedzy o przeszłości, wpisanej w bezpieczną grę i zabawę.

Podobne formy atrakcji oferowane są również na terenie innych byłych baz wojskowych. W Bornem Sulinowie lokalni gestorzy organizują dla przybyszów tzw. imprezy w stylu sowieckim. Mają one jakoby umożliwić chętnym poznanie/przypomnienie sobie «sowieckich doświadczeń». Jeden z gestorów stwierdził:

Radziecka impreza chyba najbardziej pasuje do Bornego w Polsce. Żadne inne miejsce nie będzie. Tym bardziej, że my o tą historię [dbamy] wbrew, tutaj wszyscy niszczą, nienawidzimy, my jednak <...> się przed Rosjanami nie musimy wstydić, że nie jesteśmy zgodni z prawdą, czy zakłamujemy historię. <...> Na pewno Rosjanie nie mogą zauważyć od nas jakiejś agresji, przynajmniej od gestorów (*fragment wywiadu z C. T., Borne Sulinowo, luty 2015*).

Są też imprezy w stylu PRL¹⁰. Twórcy różnych *reality shows* osadzają scenariusze w scenografii stworzonej przez materialne pozostałości, historię i mity byłej sowieckiej bazy wojskowej.

Areny wystawiennicze, scenografie i turystyka eventowa. Byłe sowieckie bazy wojskowe definiowane jako obiekty militarne wielkiej skali mogą same w sobie stanowić atrakcje turystyczne, które przybysze przyjeżdżają oglądać i zwiedzać [17]. Nie chodzi w tym przypadku wyłącznie o tzw. miastawidma, które zwracają uwagę eksploratorów, ale również o byłe bazy wojskowe przystosowane do pełnienia nowych funkcji. Kiedy w 2013 roku w Bornem Sulinowie odbywały się międzynarodowe warsztaty, których celem była wymiana doświadczeń z zakresu ochrony spuścizny po zimnej wojnie, jeden z ich uczestników stwierdził na wół żartobliwie, zwiedzając Izbę Muzealną: «Co prawda Izba Muzealna jest niewielka, ale przecież całe Borne

Sulinowo to jedno, wielkie muzeum» (*fragment wywiadu z Cz. T., luty 2015*) [zob. też 4]. Tymczasem jeden z pracowników miejskiej instytucji, opowiadając o pierwszych grupach turystów, docierających do Bornego Sulinowa, po to tylko, by zobaczyć otwarty garnizon, wyjaśniał:

Bardziej mieliśmy takich ludzi, którzy przyjeżdżali w weekendy z Pomorza Zachodniego, zobaczyć Borne Sulinowo, przejechać się, zobaczyć, jak to wygląda, jak to się rozwija. Natomiast sukcesywnie, z roku na rok mieliśmy tych ludzi coraz więcej (*fragment wywiadu z T. F., Borne Sulinowo, maj 2016*).

Znacznie częściej jednak były bazy wojskowe, z ich niekonwencjonalnymi zestawieniami, kontrastami, aurą tajemniczości, stają się scenografiami dla innych atrakcji turystycznych – wydarzeń i/lub pseudowydarzeń [2] – nieautentycznych, wymyślonych atrakcji, które generują doznania. Scenografie te mogą być stopniowo dostosowywane do rozwijanych w ich obrębie praktyk turystycznych, przy czym nie bez znaczenia jest fakt, że same praktyki również ulegają przemianom, czasem poważnym i gwałtownym. Funkcjonowanie materialnych pozostałości w formie scenografii dla nowych wydarzeń i aktywności ma związek z procesem estetyzacji, który pojawia się wtedy, gdy przeszłe działania i funkcje przestrzeni są redefiniowane, rozważane z dystansu, wiązane z zabawą, rekreacją i konsumpcją [18, s. 658]. Zdaniem Dagnosława Demskiego proces przekształcania przestrzeni powojkowych w scenografie i areny wystawiennicze ma związek nabywaniem nowych i utratą starych znaczeń przez miejsce, dzięki czemu artykułowany jest nowy rodzaj wiedzy i generowane są nowe sposoby rozumienia [7].

Jeśli chodzi o wydarzenia, w ramach których teren byłej bazy wojskowej wykorzystywany jest jako gotowa scenografia, warto wspomnieć o letnich i zimowych zlotach pojazdów militarnych w Bornem Sulinowie i Kłominie – zlot pojazdów

militarnych w Kłominie, który po raz pierwszy odbył się w 2020 roku [9], ma znacznie krótszą tradycję niż ten w Bornem Sulinowie (coroczne zloty letnie organizowane są w Bornem od 2004, zimowe od 2012 roku) [5]. Impreza w Kłominie została zorganizowana z inicjatywy miłośników militarnej historii z całej Polski, nie zaś członków lokalnego Stowarzyszenia Militarnej Historii, odpowiedzialnego za organizację imprez militarnych w Bornem Sulinowie. Na Łotwie tymczasem rolę gotowej scenografii pełnią przykładowo pozostałości po byłej bazie wojskowej w Lipawie. Więzienie Karosta oferuje możliwość organizacji gry szpiegowskiej zatytułowanej «Ucieczka z ZSRR» (*Escape from the USSR*). Jak wynika z informacji zamieszczonej na stronie muzeum, jej scenariusz odgrywany jest na terenie fortów północnych.

Pozostałości materialne po byłych bazach wojskowych wykorzystywane są również jako areny wystawiennicze, bądź areny i scenografie jednocześnie. Jako przykład tej ostatniej opcji może służyć wystawa stała, zorganizowana na wolnym powietrzu w twierdzy Daugavgrīva, prezentująca wielowiekową historię obiektu. Dodatkowo, w twierdzy Daugavgrīva od 2016 roku Bolderaja Group organizuje coroczną imprezę pod nazwą *Kometa festival*. Na festiwal składają się pokazy teatralne, koncerty, cyrk, kino, tańce, wykłady i spotkania ze znanymi ludźmi. Celem organizatorów jest nie tylko wspólne zastanowienie się nad przyszłością twierdzy, ale również «ożywienie» przestrzeni powojkowej, dokonanie transformacji znaczeń z nią związanych i uczynienie twierdzy miejscem rozwoju kultury [zob. 7, s. 502–504]. Na terenie Karosty tymczasem, co roku organizowany jest festiwal sztuki (*Karosta Festival*)¹¹. W ramach festiwalu odbywają się publiczne dyskusje, parady pojazdów, koncerty, przedstawienia performatywne, aktywności dla dzieci. Materialne pozostałości i powojkowa przestrzeń, w tym między innymi bunkry, służą jako arena wystawiennicza dla dzieł artystycznych różnego typu. Dodatkowo, podczas edycji festiwalu w 2022 roku, artyści z

różnych krajów wykorzystywali przestrzeń bazy jako integralny element twórczości, malując przykładowo portrety uczestników festiwalu w celach muzeum-więzienia.

Wydarzenia kulturalno-artystyczne różnego typu, organizowane na terenie byłych baz wojskowych, funkcjonują jako część tzw. turystyki eventowej (*event tourism*), która jest częścią zarówno turystyki biznesowej, jak i kulturowej. «Event to wydarzenie wykraczające poza doświadczenia codzienne» [10, s. 58]. Eventy są zawsze imprezami inscenizowanymi, które mają do spełnienia określone cele, wyznaczone przez sponsorów, czy organizatorów. Jednym z celów (choć zdecydowanie nie jedynym) może być kreowanie wizerunku miejsc, w tym również ich promowanie. Przy pomocy eventów w niecodziennych okolicznościach przekazywana jest informacja za pomocą emocji. Zapewnienie cykliczności wydarzeń sprzyja kreowaniu skojarzeń związanych miejscem, a w rezultacie tworzeniu przywiązania do miejsca. Turyści, którzy przyjeżdżają do byłych baz wojskowych, by uczestniczyć w wydarzeniach kulturalnych, takich jak na przykład festiwale, mogą (choć nie muszą) stanowić inną grupę przybyszów niż ci, którzy zainteresowani są militariami. W efekcie dzięki turystyce eventowej generowany jest szerszy rozwój ruchu turystycznego w przestrzeniach powojkowych.

Podsumowanie. W strefach zdemilitaryzowanych rozwijają się zróżnicowane praktyki turystyczne i kształtowane są określone wzory doświadczenia turystycznego, które nie mają związku z turystyką masową. W każdym konkretnym przypadku to materialność przestrzeni powojkowej wyznacza typ praktyk turystycznych, które mogą się w niej rozwinąć.

Nieoficjalne i często nielegalne praktyki miejskich eksploratorów w miastach-widmach nie przyczyniają się do rehabilitacji byłych baz. Jednocześnie praktyki tego typu, poprzez utrwalanie zmieniających się obrazów/ stanów militarnego dziedzictwa post-zimnowojennego, które ulega rozkładowi w sposób szybki i agresywny, są istotnym

elementem w procesie negocjowania znaczeń. Wbrew oficjalnym narracjom i działaniom lub ich brakiem – «zabijanie» dokonuje się również poprzez milczenie – praktyki eksploratorów przywracają pamięć o tym, co zostało zepchnięte na margines i niejako usunięte z pola widzenia. Ów brak wyjaśnień pozostawia znaczenia ambiwalentnymi i otwartymi na interpretacje.

Praktyki turystyczne rozwijane w bazach, które zostały przystosowane do pełnienia nowych funkcji, stanowią niejako wypadkową działań i intencji podmiotów lokalnych oraz oczekiwań i wyobrażeń przybyszów z zewnątrz. Społeczne i kulturowe ramy w obrębie których post-zimnowojenne dziedzictwo militarne jest negocjowane, są zatem jednocześnie lokalne i poza-lokalne. Lokalne warunki, aktorzy i ich działania są negocjowane poprzez porównania z innymi miejscami, pomysłami i podejściami wytworzonymi gdzie indziej, oczekiwaniami i ocenami innych. Praktyki turystyczne, które rozwijają się na obszarach zdemilitaryzowanych,

nigdy nie są, nawet jeśli się tak wydaje, wyizolowane kulturowo od tego, co dzieje się w poszczególnych miastach/byłych bazach i krajach. Ich rozwój zawsze odbywa się w relacji do «gdzie indziej».

W kontekście praktyk turystycznych militarna przeszłość i materialne dziedzictwo byłych baz wojskowych jest przedstawiane jako coś niecodziennego i wartego pamiętania. Jednocześnie kontemplowanie dziedzictwa militarnego i jego doświadczanie odbywa się w warunkach spokoju i bezpieczeństwa, by nie powiedzieć komfortu, co powoduje, że kreowane obrazy stają się wysterylizowane i w gruncie rzeczy dalekie od zagrożeń, dla których bazy były tworzone, oderwane od ich pierwotnych funkcji i znaczeń. Rozwój zróżnicowanych praktyk turystycznych ukazuje, że choć militarne dziedzictwo byłych baz jest znaczące w teraźniejszości, jest ono jednocześnie kontestowane, ambiwalentne i igrające z niepokojącymi wyobrażeniami zarówno na temat przeszłości, jak i przyszłości.

Endnotes

¹ Wiele byłych sowieckich baz wojskowych zostało usytuowanych w miejscach niezwykle atrakcyjnych pod względem przyrodniczym (np. Borne Sulinowo, Pstrąże, Skrunda-1). W przeszłości lasy, rzeki, jeziora stanowiły naturalne przeszkody ograniczające dostęp do baz, ułatwiały też zamaskowanie ich strategicznego położenia. Współcześnie wiele z tych miejsc przyciąga turystów właśnie ze względu na wyjątkowe walory przyrodnicze [por. 14].

² Po raz pierwszy termin ten został oficjalnie użyty na łamach czasopisma *Infiltration* w 1996 roku. Jego początek sytuowany jest na lata 90. XVIII wieku, przy czym rzeczywisty rozwój zjawiska nastąpił w drugiej połowie XX wieku. Więcej na ten temat zob. [1].

³ Przykładowe materiały rozpowszechniane w sieci przez eksploratorów: 1) Kłomino: Urbex Utracone Miejsca, «Kłomino – Poradzieckie miasto widmo Urbex Utracone Miejsca», maj 2019, <https://www.youtube.com/watch?v=dwTVtDhzzjY> [dostęp 26.10.2022]; 2) Pstrąże: Urbex.Su, «Poradzieckie miasto widmo – Pstrąże (Стрпaxыв, Pstransse, Strachów)», kwiecień 2018, <https://www.youtube.com/watch?v=M6Jc9JU4R1s> [dostęp 26.10.2022]; 3) Skrunda-1: Urban Explorers Piła, «Skrunda-1 tajne miasto (Скрудна-1)», październik 2021, <https://www.youtube.com/watch?v=JYjNPW7DwIk> [dostęp 26.10.2022].

⁴ Nie oznacza to bynajmniej, że nie pojawiają się próby wykorzystania dla celów zarobkowych zainteresowania tego typu przestrzeniami. Przykładem może być sprzedaż biletów wstępu na teren byłej bazy Skrunda-1, którą wprowadziły władze samorządowe, a od której w 2018 roku odstąpiono. Podczas badań terenowych w 2018 roku jeden z mieszkańców Skrudny, w reakcji na niemożność dostania się przez nas do miasta-widma, potwierdził, że tego typu praktyka miała miejsce w przeszłości.

⁵ W Karoście kierunek spacerowania również wyznaczają tablice-znaki turystyczne, wskazujące na punkty warte zobaczenia.

⁶ Podczas badań terenowych w Bornem Sulinowie w 2015 roku, przedstawiciele władz miejskich uzasadniali brak napisów na tablicach w języku rosyjskim tym, że język angielski jest obecnie językiem powszechnie znanym. Przyznali również, że zaistniała obawa, iż pojawienie się napisów w języku rosyjskim, może spowodować dyskusje, dotyczące braku

napisów w języku ukraińskim, czy białoruskim. W przeszłości również żołnierze tych narodowości stacjonowali w byłej bazie wojskowej.

⁷ Więcej na temat muzeum na stronie internetowej instytucji: <https://muzeum-borne.pl/> [dostęp 18.10.2022].

⁸ Więcej na temat muzeum na stronie internetowej instytucji: <https://karostascietums.lv/en/eksursija-pa-cietumu/> [dostęp 24.10.2022].

⁹ Na stronie internetowej Więzienia Karosta odnaleźć można 1,5-minutowy filmik promujący scenariusz «Za kratami», a także liczne zdjęcia zrobione podczas odbytych już *reality shows*; <https://karostascietums.lv/en/izrade-aiz-restem/> [dostęp 25.10.2022].

¹⁰ PRL – skrót od Polska Rzeczpospolita Ludowa – oficjalna nazwa państwa polskiego w latach 1952–1989.

¹¹ Więcej na temat festiwalu w Karoście na stronie internetowej: <https://karostascietums.lv/en/karostas-festivals-2022/> [dostęp 25.10.2022].

Sources and literature

1. Błahut, G. (2006) Akty symboliczne w przestrzeni zdewaluowanej. Przykład *urban exploration* i graffiti. *Studia Etnograficzne i Antropologiczne*, vol. 9, pp. 63–75.
2. Boorstin, D. (1964) *The Image: A Guide to Pseudo-Events in America*. New York: Harper.
3. Campbell, C. (1987) *The Romantic Ethic and the Spirit of Modern Consumerism*. Oxford: Basil Blackwell.
4. Czarnecka, D. (2016) (Re)konstruowanie topografii (nie)widzialności. Przestrzeń miejska i muzealna byłej bazy radzieckiej. *Journal of Urban Ethnology*, t. 14, ss. 143–161.
5. Czarnecka, D. (2019) Tourism as Remembrance Activity: The International Gathering of Military Vehicles in a Post-Military Base in Poland. *Cesky lid*, vol. 106, no. 4, pp. 463–490. DOI: <https://doi.org/10.21104/CL.2019.4.03>.
6. Del Casino Jr, V., Hanna, S. P. (2000) Representations and Identities in Tourism Map Spaces. *Progress in Human Geography*, vol. 24, no. 1, pp. 23–46. DOI: <https://doi.org/10.1191/030913200673388638>.
7. Demski, D. (2019) From Military Sites to Exhibitionary Arenas in Poland and Latvia, 2015–2019. *Cesky lid*, vol. 106, no. 4, pp. 491–514. DOI: <https://doi.org/10.21104/CL.2019.4.04>.
8. Demski, D., Czarnecka, D. (2018) A Site Shaped by Discontinuity: The Practices of Place-Making in a Post-Soviet Military Base in Poland. *Suomen Antropologi. Journal of the Finnish Anthropological Society*, vol. 43, no. 2, pp. 30–52. DOI: <https://doi.org/10.30676/jfas.v43i2.69843>.
9. Frątczak, G., Czejarek, R. (2020) Kłomino i Borne Sulinowo, cz. 2 (Jedynie takie miejsce/Jedynka). *Polskie Radio*. Available at: <https://jedynka.polskieradio.pl/artukul/2451659> (accessed 25 October 2022).
10. Iwan, B. (2017) Rozwój turystyki eventowej w Polsce. *Zeszyty Naukowe. Turystyka i Rekreacja*, t. 1, nr 19, ss. 55–72. DOI: <https://doi.org/10.5604/01.3001.0010.5802>.
11. Kirshenblatt-Gimblett, B. (1998) *Destination Culture. Tourism, Museums, and Heritage*. Berkeley ; Los Angeles ; London: University of California Press.
12. LCTA Lauku celotājs. *Military Heritage Management Guidelines* (2011). Available at: https://www.celotajs.lv/cont/prof/proj/GreenBelt/dokumenti/vadlinijas/Militaro_objektu_apsaimniekosanas_vadlinijas_eng_kopija.pdf (accessed 13 October 2022).
13. Massey, D. (1994) *Space, Place and Gender*. St. Paul: Minnesota University Press.
14. Peil, T. (2006) ‘Maps of Meaning’: Landscapes on the Map and in the Mind – Discovering Paldiski, Estonia. *Norsk Geografisk Tidsskrift – Norwegian Journal of Geography*, vol. 60, no. 1, pp. 110–122. DOI: <https://doi.org/10.1080/00291950500535244>.
15. Pink, S. (2008) Mobilising Visual Ethnography: Making Routes, Making Place and Making Images. *Forum: Qualitative Social Research* (electronic journal), vol. 9, no. 3. Available at: <http://dx.doi.org/10.17169/fqs-9.3.1166> (accessed 25 October 2022).
16. Pokojska, W., Suszczewicz, M. (2016) Turystyka miejsc niechcianych – poradzieckie garnizony w Polsce Zachodniej. *Turystyka Kulturowa*, no. 2, pp. 101–115.
17. Saunders, N. J. (2005) Culture, Conflict and Materiality: The Social Lives of Great War Objects. *Materializing the Military* / eds. B. Finn, B. C. Hacker. London: Science Museum, pp. 77–94.
18. Strömberg, P. (2010) Swedish Military Bases of the Cold War: The Making of a New Cultural Heritage. *Culture Unbound*, vol. 2, pp. 635–663. DOI: <https://doi.org/10.3384/cu.2000.1525.10236635>.
19. Urry, J. (2007) *Spojrzenie turysty*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
20. Wang, N. (1999) Rethinking Authenticity in Tourism Experience. *Annals of Tourism Research*, vol. 26, no. 2, pp. 349–370. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0160-7383\(98\)00103-0](https://doi.org/10.1016/S0160-7383(98)00103-0).

References

1. BŁAHUT, Grzegorz. Akty symboliczne w przestrzeni zdevaluowanej. Przykład *urban exploration* i graffiti [Symbolic Acts in the Devaluated Space. Exemplified by *Urban Exploration* and Graffiti]. *Studia Etnograficzne i Antropologiczne [Ethnographic and Anthropological Studies]*, 2006, vol. 9, pp. 63–75 [in Polish].
2. BOORSTIN, Daniel J. *The Image: A Guide to Pseudo-Events in America*. New York: Harper, 1964 [in English].
3. CAMPBELL, Colin. *The Romantic Ethic and the Spirit of Modern Consumerism*. Oxford: Basil Blackwell, 1987 [in English].
4. CZARNECKA, Dominika. (Re)konstruowanie topografii (nie)widzialności. Przestrzeń miejska i muzealna byłej bazy radzieckiej [(Re)constructing the Topography of (In)visibility. The City and Museum Space of the Former Soviet Base]. *Journal of Urban Ethnology*, 2016, vol. 14, pp. 143–161 [in Polish].
5. CZARNECKA, Dominika. Tourism as Remembrance Activity: The International Gathering of Military Vehicles in a Post-Military Base in Poland. *Cesky lid [Czech People]*, 2019, vol. 106, no. 4, pp. 463–490 [in English]. DOI: <https://doi.org/10.21104/CL.2019.4.03>.
6. DEL CASINO Jr, Vincent J., Stephen P. HANNA. Representations and Identities in Tourism Map Spaces. *Progress in Human Geography*, 2000, vol. 24, no. 1, pp. 23–46. DOI: <https://doi.org/10.1191/030913200673388638> [in English].
7. DEMSKI, Dagnosław. From Military Sites to Exhibitionary Arenas in Poland and Latvia, 2015–2019. *Cesky lid [Czech People]*, 2019, vol. 106, no. 4, pp. 491–514 [in English]. DOI: <https://doi.org/10.21104/CL.2019.4.04>.
8. DEMSKI, Dagnosław, Dominika CZARNECKA. A Site Shaped by Discontinuity: The Practices of Place-Making in a Post-Soviet Military Base in Poland. *Suomen Antropologi. Journal of the Finnish Anthropological Society*, 2018, vol. 43, no. 2, pp. 30–52 DOI: <https://doi.org/10.30676/jfas.v43i2.69843> [in English].
9. FRĄTCZAK, Grzegorz, Roman CZEJAREK. Kłomino i Borne Sulinowo, cz. 2 (Jedynie takie miejsce / Jedyńka) [Kłomino and Borne Sulinowo, part 2 (The Only Place Like This / Jedyńka)]. *Polskie Radio [The Polish Radio]*, 2020 [viewed 25 October 2022]. Available from: <https://jedyńka.polskieradio.pl/artukul/2451659> [in Polish].
10. IWAN, Bolesław. Rozwój turystyki eventowej w Polsce [Development of Event Tourism in Poland]. *Zeszyty Naukowe. Turystyka i Rekreacja [Science Notebooks. Tourism and Recreation]*, 2017, vol. 1, no. 19, pp. 55–72 [in Polish]. DOI: <https://doi.org/10.5604/01.3001.0010.5802>.
11. KIRSHENBLATT-GIMBLETT, Barbara. *Destination Culture. Tourism, Museums, and Heritage*. Berkeley ; Los Angeles ; London: University of California Press, 1998 [in English].
12. LCTA Lauku ceļotājs. *Military Heritage Management Guidelines*, 2011 [viewed 13 October 2022]. Available from: https://www.ceļotajs.lv/cont/prof/proj/GreenBelt/dokumenti/vadlinijas/Militaro_objektu_apsaimniekosanas_vadlinijas_eng_kopija.pdf [in English].
13. MASSEY, Doreen. *Space, Place and Gender*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1994 [in English].
14. PEIL, Tiina. 'Maps of Meaning': Landscapes on the Map and in the Mind – Discovering Paldiski, Estonia. *Norsk Geografisk Tidsskrift – Norwegian Journal of Geography*, 2006, vol. 60, no. 1, pp. 110–122 [in English]. DOI: <https://doi.org/10.1080/00291950500535244>.
15. PINK, Sarah. Mobilising Visual Ethnography: Making Routes, Making Place and Making Images. *Forum: Qualitative Social Research* (electronic journal), 2008, vol. 9, no. 3 [viewed 25 October 2022]. Available from: <http://dx.doi.org/10.17169/fqs-9.3.1166> [in English].
16. POKOJSKA, Weronika, Michał SUSZCZEWICZ. Turystyka miejsc niechcianych – poradzieckie garnizony w Polsce Zachodniej [Tourism of Unwanted Places – Soviet Garrisons in Western Poland]. *Turystyka Kulturowa [Cultural Tourism]*, 2016, no. 2, pp. 101–115 [in Polish].
17. SAUNDERS, Nicholas J. Culture, Conflict and Materiality: The Social Lives of Great War Objects. In: Bernard FINN, Barton C. HACKER, eds. *Materializing the Military*. London: Science Museum, 2005, pp. 77–94 [in English].
18. STRÖMBERG, Per. Swedish Military Bases of the Cold War: The Making of a New Cultural Heritage. *Culture Unbound*, 2010, vol. 2, pp. 635–663 [in English]. DOI: <https://doi.org/10.3384/cu.2000.1525.10236635>.
19. URRY, John. *Spojrzenie turysty [The Tourist Gaze]*. Warsaw: PWN [Polish Scientific Publishers], 2007 [in Polish].
20. WANG, Ning. Rethinking Authenticity in Tourism Experience. *Annals of Tourism Research*, 1999, vol. 26, no. 2, pp. 349–370 [in English]. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0160-7383\(98\)00103-0](https://doi.org/10.1016/S0160-7383(98)00103-0).